

Ճ Ա Շ Ա Կ

ՄԱՆԻԿՊԼԵՆ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Լ Ե Զ Ո Ւ Ի (1)

Հատակոտորք այսչափ են առ մեօք, այլ առ նախնիս մեր թուի թէ երկայնագոյն էին այս երգք: Թող զՎահագնէն, որպէս տեսաք ի վերոյ, զՏիգրանայ ասէ խորենացին թէ գոյին երգք. « Զորմէ ասէին, » ասէ, « ի հինսն մեր որք բամբուսն երգէին (այն է Տրուպատուրք Հայոց) լինել ամա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր » (խոր. Ա. Իթ.). նոյնպէս զՍանատրիոյ, « Զորմէ առասպելաբանեն, « ասէ խորենացին, « եթէ կենդանի ոմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէ զմանուկն: Բայց որչափ եղաք վերահասու, » յաւելու խորենացին, « չուն սպիտակ (իբրեւ զչանին Սրբոյն Բերնարդոսի) ընդ խնդրակսն լեալ, պատահեաց մանկանն և դայեկին » (որոց մնացեալ էր ընդ կուտակօք ձեանց) (խոր. Բ. Լ. Զ.): Նոյն պատմիչ ասէ և զՍմբատայ բազրատունւոյ, զսպարապետէն Արտաշիսի. « Ըստ առասպելին (որով չիք տարակոյս թէ զերգս վիպասանաց ակնարկէ) ոչինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն, ունէր հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, » այլովքն հանդերձ: Իսկ զԱրտաշիսէ ասէ թէ գոյր ի Գողթան պատմութիւն, յոր առաքէ զՄեկենաս իւր զՎահակ. « Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն որ պատմին ի Գողթան. չինել զքաղաքն (Արտաշատ) և խնամութիւն ընդ Ալանս, և ծնունդք զարմիցն, և իբր տափանք Սաթիկեան ընդ վիշա-

(1) Տես զթիւ Զ.

պաղունան առասպելաբար, այսինքն ընդ զարմն Աշխահակայ
որ ունին զամենայն զառասորոտովն Մասեաց, մարտ ընդ
նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և
հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ ընդ որդւոցն Արտաշիսի
և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանց: Այս ամենայն
յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն » (Խոր. Բ. 10թ.): Նաեւ
Դոմեաթոս Կորբուզոն, զօրավար Ներոնի, ի պատերազմին Հա-
յոց ընդ Հռովմայեցիս յիշի յերգսն: « Զայս կամելով երգել
յառասպելան, Դոմեո զոմն ասեն եկեալ այս. այլ զհրաման
նորա և զգօրսն սյլարանելով յանուն նորա կոչեն » (Խոր.
Բ. ԾԳ.):

Այսպէս չիք տարակոյս թէ դոյր ի Հայս բանաստեղծու-
թիւն, մանաւանդ քնարականն և, առաւել եւս, վիպասա-
նականն կամ գիւցազնական, և այս տեւեաց դարս բազու-
միւս: Պատմութիւն լեզուին պահանջէ սակայն գիտել թէ
ե՛րբ և զի՛արդ սկսաւ և բարձաւ Հայ վիպասանութիւնն, և
զինչ էր բնութիւն և արուեստ նորա: Յառաջ քան զլուծա-
նել զայս խնդիր, արժան է յիշել զԳողթն գաւառ որ թուի
լեալ կեդրոն Հայ վիպասանութեան: Խորենացին յիշէ բա-
զում անգամ զԳողթն իրբեւ գաւառ գինաւէտ, որոյ բնա-
կիչք էին աւանդապահք հին երգոց վիպասանաց. « Յայտնեն
զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք զորս պահեցին ակոր-
ծելով մարդիկ գինաւէտ գաւառին Գողթան » (Խոր. Ա. 1.):
Այսպէս Խորենացին գերգասէր բարս Գողթնեցւոց ընծայէ
գինաւետութեան գաւառին: Հաւանութեան է թէ մարդիկ
գաւառին սիրէին զգիներբուս. հաւանութեան է նաեւ թէ
Գողթնեցիքն, հանդերձ հին հեթանոսական երգովք զորս
« պահեցին ակործելով, » պահէին նաեւ զուսումն և զպաշ-
տօն հին կրօնից Հայոց, թերեւս դոյր իսկ անդ ազգ ինչ
սպանդարամետական պաշտաման (orgies) որ անհետ լեալ
թուի առ Մեսրոպաւ, որպէս տեսցուք խոնարհագոյն: Զբա-
նից Խորենացւոյն որ զերգս Գողթան համարի ծնունդ գի-
նաւէտ գաւառի՝ զհետ զայ թէ յերգսն յայնսսիկ գոյին ոչ
սակաւ քնարական և գուսանական միմունջք, գեղօնք,
ցուցք. այլ գոյին նաեւ գիւցազներգութիւնք, որպիսի էր

այն երկայն վիպասանութիւնն զորոյ զնիւթն տայ համառոտիւ Խորենացին, յուղարկեալ զՄեկեանս իւր զՍահակ յայն վիպասանութիւն, իբրեւ յաղբիւր պատմութեան Արտաշիսի, որպէս տեսաք վերագոյնն: Բայց Գողթնեցիք ոչ պահէին միայն զհին երգս վիպասանաց, այլ և էին ի նոսա որ յօրինէին իսկ այնպիսի երգս, և էին վիպասանք. ուստի և Խորենացին կոչէ զնոսա երէն: « Զսմանէ երէն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս » (Խոր. Բ. ԿԱ.): Ուստի հաւանութեան թուի թէ մարդիկն զորս երգիչս կամ վիպասանս կոչէ Խորենացին՝ բնակէին ի Գողթան, որպէս Տրուպատուքն ի միջին դարս ի հարաւային Գաղիա, կամ թերեւս էին բուն իսկ Գողթնեցիք և երթային քաղաքէ ի քաղաք երգելով բամբուր, որպէս հազներգուքն Յունաց, յորոց մին կարծի թէ էր Համբրոս, և յորոց երգոցն ժողովածոյ կազմեցան, ըստ ոմանց, յետոյ ուրեմն Յղիականն և Ոգիսական: Ալք տարսկոյս թէ յերգոց վիպասանաց մերոց եւս, եթէ ունէաք ըզնոսա ողջ բովանդակ, կամ գէթ զմեծ մասն ինչ նոցա, յօրինէ՛ր գոնեայ փոքր Արտաշիսական մի կամ Վահէական:

Զհարդ և իցէ, Գողթան երգք ծանօթ և սիրելի էին ժողովրդեան: Խորենացին, որպէս յիշեցաք բազում անգամ, վկայէ թէ Սահակ Բագրատունի չէր անգէտ երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա: « Արտաշիսի վերջնոյ դործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն որ պատմին ի Գողթան: » Եւ Բուզանդ վկայէ, որպէս տեսաք այլուր, թէ Հայք, ի փոքունց մինչեւ ցմեծամեծս, էին խանդակաթ կաթովի զիւրեանց վիպասանութեանց յետ քրիստոնէութեան իսկ, և միտ դնէին նոցա մանաւանդ քան քրիստոնէական հաւատոյ վարդապետութեանց. « Բագմութիւն մարդկան, նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ զյորդահեղեղ ինչ անձրեւաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն, նշմարանս ինչ զսր լսէին՝ կարէին ունել ի մոի: Վասն զի միտք իւրեանց ընդ անպիտանս, ընդ անօգուտս եւեթ դօսեալ էին. զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք, և

նմին հաւատացեալք , և ի նմին հանապազորդեալք » Բուգ. Գ. Ժ. Կ.) : Ստոյիկեան խիստ և ցամաք մտաց Բուգանդայ արդարեւ անալիտան և անօգուտ զբօսանք էին վիպասանութիւնքն ընդ որս կղկաթէին և՛ նախարարքն և՛ շինականութիւնն . բայց ոչ նոյնպէս աստեոտական գոռ ողւոյ այնր ժամանակի Հայոյն : Թէ երբ սկսան այս վիպասանութիւնք և երբ դադարեցան , չէ ստուգիւ յայտ . հայեցեալ սակայն ի նիւթ անդր յերգոց անտի ոմանց՝ թուի թէ սկիզբն նոցա էր հին յոյժ , թերեւս ի ժամանակէ անտի առաջնոյ Արարատեան թագաւորութեան : Եթէ , որպէս ասացաւ այլուր , Վարդգէս զորոյ զտուփանաց երգն յիշեցաք ի վերոյ՝ էր արդարեւ քեռայր Երուանդայ ուրումն Արարատեան թագաւորի , հօր Տիգրանայ (Խոր. Ա. Խի. Բ. ԿԵ.) բարեկամին Կիւրոսի (Քսենոփ. Խրտ. Կիւր. Գ. Ա.) . եթէ , ասեմք , ճշմարիտ է այս , և թուի թէ իցէ ճշմարիտ , ապա իբր վեցհարուր ամօք յառաջ քան զՔրիստոս , ի հարկէ եւս իմն կանուխ , գոյին վիպասանք : Եթէ զՏրդատայ երգն եւս զոր բերաք ի վերոյ յԱգաթանգեղոս՝ համարեսցուք գործ վիպասանաց , և չէ իսկ երգն օտար յողւոյն և յարուեստէ այնց երգչաց , հարկ է ասել թէ առ Քրիստոնէութեամբ իսկ ունէր Գողթն զիւր երգիչսն : Եւ զի այսպիսի ինչ վիպասանութիւն , հեթանոսական ձեւով , անբաժին է ի գիցապաշտութենէ , չէ առանց հաւանութեան կարծել թէ ի Գողթան գայր նաեւ դսրոց գիցաբանական կամ քրմական , և զայս ակնարկէ թերեւս Խորենացւոյն « աղանդն հեթանոսական , » զոր անհետացոյց Մեսրոպ ոչ առանց մղեռանդն նախանձու ըստ ողւոյ ժամանակին :

« Երթեալ (Մեսրոպայ) ի գաւառն Գողթան՝ որ ի նմա զօրեալ աղանդն հեթանոսական յաւուրցն Տրդատայ մինչեւ ցայն ժամանակս , զայն երարձ օգնականութեամբ իշխանի դաւառին որում անուն էր Շարիթ » (Խոր. Գ. ԽԷ.) . և այլուր , « Անցանէ (Մեսրոպ) յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն , քանդի մնացեալ (էր անդ) արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդն » . զոր բնաբարձ արարեալ երանելոյն հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գասց , որդւոյ Շարիթայ ,

իշխանի գաւառին , տեղեկանայր եւս եթէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք ի Բաղասականն (Աղուանից) են կողմանս . երթեալ զբաղումս յուղղութիւն ամէ , և զսակաւս տնդարծս իշխանութիւնն Հոնաց հալածականս տունէ » (Խոր. Գ. 4) : Կորիւն ժամանակակից և միջամուխ , զոր թուի համառօտեալ Խորենացւոյն , յիշէ կրկին երթս Մեսրոպայ ի Գողթն , չգիտէ սակայն ուրոյն աղանդ հեթանոսական թագուցեալ անդ , թէպէտ կոչէ զբնակիչսն « դիւապաշտս » , տալով խմանալ թէ գոյր տակաւին կռապաշտութիւն ի գաւառին : Գողթն ուր թերեւս քան զայլ բաղումս ի գաւառաց Աստուրականի և այլոց աշխարհաց էր բարեշէն բարենշտն՝ ըստ դատման քրիստոնեայ մատենագրին մերոյ էր անկարգ , անդարման . « Այնուհետեւ դիմեալ երանելոյն իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան : Այլ և ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան , այր երկիւղած և աստուածասէր ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի . իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ՝ ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին , գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց առնաբեւոյ , և ի ստատնայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր » (Կորիւն) : Ապա ի պատմելն զերկրորդ երթէն Մեսրոպայ ի Գողթն՝ ասէ . « Երթեալ իջանէր առ ոտս տանն Գողթան , յառաջին դաստակերտն իւր , և անդ ընդեւական սովորութեամբ ի կիրարկեալ զվարդապետութիւնն՝ հաւասարութեամբ բարեպաշտին Շարաթայ , լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի , . . . որում և հասեալ ժամանեալ հայրաբարոյին Գոսայ , որդւոյ Շարաթայ , առն Քրիստոսասիրի , բազում սպասաւորութիւն իբրեւ հաւասարի որդւոյ վարդապետին տանէր » (Խոր.) : Ի վկայութեան այսց երկուց պատմաց եթէ գոյ ճշմարտութիւն , այս է թէ հին հեթանոսական քրմութիւնն ուր մնացեալ էր ի Գողթան հանդերձ Հայ վկասանութեամբ որ նորա հնադոյն առանձինն չնորհ էր՝ կրեաց զիւր վերջին հարուած ի ձեռն Մեսրոպայ , ոչ առանց սատարութեան հըռ աշխարհական բազկի : Այսպէս բարձաւ Հայ

վիպասանութիւնն , բայց ոչ վէպք ի բերանոյ Հայ ժողովրդ-
եան , մինչեւ մնացորդաց նորա գտանել ոչ առ Բուզանդաւ
և Խորենացւով միայն , այլ և աստ ուրեմն առ Մագիստրո-
սիւ , այն է « Ո՛ր տայր ինձ գծուի ծխանի » ն , որպէս տեսաք
ի վերոյ : Այն տողք չեն Մագիստրոսեան ուլունք , այլ ա-
կանք հին Հայերէն լեզուին . եթէ արժան իցէ ասել , մար-
գարիտք զորս հանէր Վիրգիլիոս յաղբեւացն Ննիոսի : Ապա-
քէն չէր ներելի Մեսրոպայ կոյրն այն նախանձ ի ջնջել ի
սպառ . զՀայ վիպասանութիւնն ի Գողթնէ , եթէ նոյն Մես-
րոպայ իւրով սքանչելի գիւտիւն հայերէն գրոյն չէր տուեալ
ծնունդ այնմ նորոյ ոսկեղինիկ մատենադրութեան , որ զլե-
զուն և զլեզուութիւն հնոյն վիպասանութեան աւանդեաց մեզ
տոկոսիւն և չարիատիւ : — Այսչափ ինչ զհնութենէ և զբարձ-
մանէ վիպասանութեան : Եկեսցուք այժմ յարուեստ և ի բը-
նութիւն Հայ վիպասանութեան :

(Մատոյնցի յատուջ)

Ա. Մ. Գ.

Վ Ա Ր Ք

Ս. ՄԵՍՐՈՊԱՅ ՄԱՇՐՈՑԻ⁽¹⁾

(ԸՍՏ ԿՈՐԵԱՆ)

Զկնի ժամանակաց ինչ ի վերայ անցանելոյ , հոգ ի մտի
արկեալ Մեծին Մեսրոպայ և վասն ազգին Վրաց՝ յօրինէր
նշանագիրս վրացերէն լեզուի , և ընդ իւր առեալ զընտիր
ընտիր յաշակերտաց իւրոց գնացր ի կողմանս Վրաց , առ
Բակրով արքայիւ , յորում ժամանակի եպիսկոպոս աշխարհին
էր Մովսէս ոմն անուն : Անդ « զիւր արուեստն առաջի ար-
կեալ խրատէր յորդորելով » ի ձեռն թարգմանի ուրումն ,
որ կոչէր Զաղայ⁽²⁾ , « այր գրագէտ և ճշմարտահաւատ » . և
արքայն Բակուր տայր հրաման ժողովել մանկունս « ի խառ-
նիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ » և աւանդել ի
ձեռս Մաշթոցի , որ « արկանէր զնոսս ի բովս վարդապե-

⁽¹⁾ Տես զթիւ 2.

⁽²⁾ Զսմանէ եւ Խորենացի ասէ լինել Թարգման հայ եւ հելլեն
լեզուաց :

տութեանն» : Ի տմին ժամանակի Սամուէլ ոմն անուն , « այր սուրբ և բարեպաշտօն » , կարգեցաւ եպիսկոպոս տանն արքունի յաշխարհին Վրաց , որպէս և ինձ , « անարժանիս » , եղև հասանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան :

Եւ յետ յարգարելոյ զիրս աստուածպաշտութեան ընդ ամենայն տեղիս աշխարհին , դառնայր Մեսրոպ ի Հայս և պատմէր Սահակոյ զամենայն զոր արար ի Վիրս առ ի բառնալ « զսնոտաբործ » պաշտամունս նոցա :

Իորհէր ապա Մեսրոպ և « վասն կէս ազգին » որ էր ընդ իշխանութեամբ Հռոմոց , և հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանէր ի կողմանս Յունաց : Վասն « բարեգործ » համբաւոյ նորա հռչակելոյ յառաջագոյն ընդ հիւսիսական կողմանս Հայոց , պատուէր « քնտանեբար » յեպիսկոպոսաց և յիշխանաց աշխարհին , մանաւանդ ի սպայապետէն , որում Անատոլիս անուն էր : Սա զգործս Մեսրոպոյ գրով ցուցանէր կայսերն Թէոդոսի , որ տայր հրաման մեծարանաց անուամբ Ակոնի-ՄիՏ (1) զՍուրբն կոչել : Այլ Մեսրոպ տարեալ զբազմութիւն աշակերտացն ի Մելիտինէ՝ յանձն առնէր Ալակեայ , եպիսկոպոսի քաղաքին , և վերսկացու նոցա թողեալ անդ զՎեւոնդ՝ ինքն անկանէր յուզի ընդ Դերջանու եպիսկոպոսին , որ անուանէր Գինթ (2) , հանդերձ աշակերտօք ոմամբք , և հասանէին « ի քաղաքն Կոստանդինական » : Յանդիման լինէր անդ Ս. Մեսրոպ Թէոդոսի և Ատտիկեայ հայրապետին , և հրաման ելանէր յարքունուստ « ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մեծարել (զՄեսրոպ) դարմանօք կարգելովք » :

Ապա , « յետ Պասեքին կատարելոյ » , եցոյց Մեսրոպ

(1) Յունարէն ասի Ἀκόνιτης (α-κ-ο-ν-ι-τ-η-ς) , որ Թարգմանի առ մեզ ակոնի , որ ասի , հփշու : Եւ ըստ խորենացոյ՝ Ատտիկոս , եպիսկոպոսն Կոստանդնուպոլսի , որ առ Թէոդոսի կայսերը , ի Թղթին գոր յղեաց առ Սահակ՝ վասն պատուոյ մեծարանաց եպիսկոպոսիս , Εξζλτσησσεως (ε-ξ-ζ-λ-τ-η-σ-σ-ε-ω-ς) կոչէ զՄեսրոպ , այն է՝ եփշշու կամ փշշու , անուն պատուոյ մեծ վարդապետի առ Յոնս , որ տուաւ Ս. Մեսրոպայ ի Բիւզանդիոն :

(2) Թուի իմն այլ ընդ այլոյ օրինակեալ ի ձեռագիրս անունդ Գինթ , փոխանակ ասելոյ Գնիթ , որով անուամբ յիշէ երկիցս խորենացի զեպիսկոպոսն Դերջանու :

կայսեր զոր ինչ խնդրէրն . և տուաւ նմա սակեր կայսերա-
գիր վասն աշակերտեցլոյ մանկուոյ Հայոց որ ընդ իշխանու-
թեամբ Յունաց , և վասն « եկեղեցեաց հաստատութեան » ,
այլովքն հանդերձ : Առեալ Մեսրոպ « զանըղդիմակաց հրա-
մանն »՝ արքունատուր դեսպակօք և չքով մեծաւ չու արար-
եալ յուղի անկեալ հանդերձ իւրովքն , և անցեալ ընդ քա-
ղաքս բազումս նովին յառօք՝ եկն եհաս առ Անատոլիս սպա-
րապետ Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Յունաց , և յանդի-
ման նմա լեալ եցոյց ի ձեռին զհրովարտակն կայսերագիր .
զոր առեալ Անատոլեայ փութայր « վաղվաղակի զհրամանն
կատարել » . հրեշտակս արձակէր « ի գաւառս կէս սզգին
Հայոց » , ժողովէր մանկտի բազում , և ռոճիկս նոցա յար-
քունուստ կարգէր . իսկ Մեսրոպ զվարդապետութիւն իւր
« ժողովելոցն քաղցրացուցանէր » : Յետ այնորիկ ձեռն ար-
կանէր Սուրբն ածել յուղղութիւն զկամակոր աղանդաւորս
որ Բարբարիանոսքն կոչէին ⁽¹⁾ . այլ ոչ ինչ գտեալ հնարս
փրկելոյ զնոսա քաղցրութեամբ՝ ի գործ արկանէր « զթշուա-
ռացուցիչ գաւաղանն » , մատնէր զնոսա ի բանտ և ի տան-
ջանս , մինչև « գունակ գունակ » խայտառակեալ՝ յաշխար-
հէն եւս ի բաց մերժէր :

(Մատոռացի յառաջ)

Յ. Գ.

ԿԱՆԱՅԳ ԱՌ ՆԱԽՆԻ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՍ

Անուն Տակիտեայ ⁽²⁾ , հոյակապ և անաչառ սպասմազրի
Հռոմոց , յայտնի է բազմաց : Յառաջ քան զհարկանել նորա
ի գրի զՊարթևիստն և զՏարբէր՝ էր նորա գրեալ զՎառն Աֆ-
րիկայ , քաջի զօրավարին և իւրոյ աներոցն , և զԲարս Գերմանաց :
Ի վերջնում մատենի աստ , Տակիտոս նկարագրէ համառօտիւ
իմն զքնութիւն հողոյ և օդոյ աշխարհին Գերմանացոց ,
սկստմէ զհանգամանս բարուց և կրօնից նոցա , և մանաւանդ

(1) Ի յոյն լեզու ասի βάρβαρος (bárbaros) , այն է՝ քեզ , քայ , անուն
պղծագործ մծղնայ աղանդոյն որ զամենայն իսկ զգարշուծիւնս համար-
մակ գործել հրամայէր :

(2) Ծնաւ իբր յամին 54 և մեռաւ ի 119 Յ. Գ.

քաջատես մտօք նշմարեալ ի հեռուստ զվտանգն սպառնացեալ Հուլիմայ ի հիւսիսոյ կուսէ՝ զգացուցանէ՝ զնա իւրոցն : Հռովմ ի Ժամանակի անդ յայնմիկ ընկղմեալ էր յապակա-նութիւն . ո՛չ եւս էին վաղնջուց Ժամանակացն բարբ Ժուժ-կալք առաքինիք . ընչիցն ցանկութիւն փոխանակեալ էր զանշահախնդիր հայրենասիրութիւն նախնեաց , ընդ ընկեր-հաշտութեան ի բաց գնացեալ յաշխարհակալ ոստանէն ան-վիանդն արութիւն , և յաղթութիւն թուէր յուրաստ լինել յայնմանէ զոր իբրև զորդի իւր սիրելի գգուեաց ընդ երկար : Տակիտոս ի գիրս անդ յանդիման կացուցանէ զեղծ և մեզկա-ցեալ բարուց իւրոցն քաղաքակցաց զանազանոյճ և զանարատ կեանս գերմանական ազանց , զաներկիւղ քաջութիւն նոցա , զմեծարանս նոցին առ կանայս , զորոց զալայման կենոցն այն-պէս քաջ ի բաց հեռի գտանէ ի Հռոմոցն : Հանեալ ի դրոց աստի զառաջիկայ հառածն , յորում վկանանց հնոյն Գերմա-նիայ են բանք , մատուցանեմք ընթերցանելեաց Հանդիսիս :

« Հանդերձ կանանց ոչ այլակերպ ինչ է յարանցն՝ բայց այնու միայն զի կանայք արկանեն զանձամբ բազում անգամ լօգիկ կտաւեայ ներկեալ ծիրանեղոյն : Վանզի առանց թե-զանեաց են հանդերձքն , թողուն զբազուկս մերկ մինչև յուս , և վերին մասն իսկ լանջացն մնայ հոլանի :

« Այլ պարկեշտ են ամուսնութիւնք , և այդ իսկ մանա-ւանդ արժանի գովութեան է ի բարս նոցա : Գրեալ է , յա-մենայն ի բարբարիկ ազգաց , նոքա միայն չատանան միով եւ-եթ կնաւ , բայ ի սակաւուց ոմանց որ ոչ ի կարեացն բռնու-թենէ , այլ սակս ազնուականութեանն ածեալ ունին կանայս առուել քան զմի : Ոչ հարսն բերէ օժիտ առ փեսայ իւր , այլ փեսայ՝ հարսին : Եւ ծնողք օրիորդին և թայրաթոռք և մերձաւորք ժողովին տեսանել զնուէրս հարսանեացն , ուրք ո՛չ պաճուճանաց իրք են զորոց ա՛յնպէս կղկաթ կաթողի լի-նին կանայք , և ո՛չ զարդք ի պէտս հարսին , այլ եզինք , ձի սանձաւ թամբաւ կալմեալ , ասպար դեղարդեամբ և սուսե-րաւ : Յորժամ հաճոյ թուիցին նուէրքն , առաքի կոյսն ի տուն փեսային , որում և ինքն իսկ զէնս ինչ տայ ի պարգեւ : Այս

իսկ է ամրագոյն զօդ միութեան նոցին . սյսպիսիք են օրէնք նոցա խորհրդականք և նշանակք ամուսնութեան : Զի մի՛ գուցէ կին մարդ յապահովս կարծիցէ զանձն իւր յամենայն վստանգաց մարտի և ո՛չ երբեք պարտական հանգէս առնելոյ քաջութեան , նշանակքն այնոքիկ տան նմա ի միտ առնուլ՝ եթէ դայ հալորդ լինել վաստակոց և վստանգաց առն իւրոյ , և ի խաղաղութեան , որպէս և ի պատերազմի , տառապել և համարձակել իրբեւ զայր իւր : Զայս ինչ զգացուցանեն նմա եզանցն լուծք , երիվարն զինու զարդու վառեալ , զէնքն վոխտանակեալք . հարկ է զնոյն կեանս կեալ . պարտ և պատշաճ է նովին մահուամբ մեռանել : Զպարգեւսն զոր ընդունի՝ պարտ է նմա անեղծս և անվթարս աւանդել ուստերց իւրոց , և ի ձեռն սոցա առ նուանս իւր , յորոց ապա ի թողունս նորոս անցանելոց են :

« Զայս օրինակ կեանս պահպանեալք առաքինութեամբ իւրեանց : Յազդիս յայսմիկ , որոյ այնպէս մեծ է թիւ համարոյ նորա , հազիւ ուրեմն զործին շնութիւնք . իսկ և իսկ ի վերայ հասանէ պատիժ պատուհասին , և առն են իրաւունք խնդրելոյ զվրէժ յանցանացն : Աին մեղապարտ , մերկ ամենեւին ի զգեստուց , գլուխ գերծեալ՝ առանց հերաց , վտարի ի տանէ , առաջի ծնողաց և ամենայն աղգատուհմին , ի ձեռն առն իւրոյ որ հանէ արտաքս և գան հարեալ շրջեցուցանէ զնո ընդ աւանն : Արում շնացաւն միանգամ՝ չիք ներել թողութեան . ո՛չ գեղ , ո՛չ մանկութիւն , ո՛չ ընչեղութիւն օգնէ նմա ի գլխտ ամուսնոյ . . . : Առաւել առաքինութիւնս իսկ է տեսանել ի քաղաքս անդ յորս կուսից եւեթ օրէն է ամուսնանալ . . . :

« Ի պատերազմի տանին կանայք առ մարտիկս դարման և բանս խրախուսանաց : Պատմի զի եղեւ նոցա բազում անգամ յետս դարձուցանել և գումարեալ ժողովել վերստին բանակս խուճապեալս ի փախուստ յերեսոց թշնամոյն՝ արկանելով աղերս և պաղատանս , մատուցանելով փախստէից զլանջս իւրեանց և ցուցանելով զմօտ առ կուրծս հասեալ զվտարանդութիւնն որ կարի իսկ ահագին է Գերմանաց վասն կանանց քան անձանց իսկ իւրեանց : Սմին իրի յերաշխիս հաւատար-

մութեան քաղաքաց նոցա սովոր եմք պահանջել օրիորդաց բարետոհմից դտանել ի թիւ սլատանդաց : Համարին իսկ այնպէս եթէ սուրբ ինչ և մարդարէական գոյ ի կանայս . ուստի բազում այն է զի խնդրեն խրատ ի նոցանէ և զխորհրդովք նոցա չառնեն զանց : Տեսաք առ Վեսպասիանոսիւ զՎելլետոս մեծարեալ զօրէն աստուծոյ առ բազումս ի գերմանական ցեղից : Պաշտօն հարեալ էր նոցա երբեմն Աւրինիայ և այլոց ի կանանց : »

Ռ. Յ. Պ.

Գ Ի Տ Ն Ա Կ Ա Ն

ՀԱԻԱՏԱԼ ՍՆՈՏԵԱՅ (¹)

Նգնիկ որ այնպէս ողջամիտն է աստ ի մերթել զսնոտի կարծիս ուամկին , այլուր բազում ինչ ընծայէ դիւաց : Զհետ երթեալ կարծեաց նախնի հարց ոմանց թէ դեւք « կարող են զօդս գնդել և սլարգել , և ազգի ազգի կերպարանս երեւեցուցանել , » ասէ թէ համբարուն և յուշկապարիկն Յունաց , որպէս և պայն և առլէզն Հայոց հանդերձ նոցին նմանեօք , ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ դեւք երեւեալք յազգի ազգի կերպարանս ի խաբել զմարդիկ ոչ ի քուն միայն այլ եւ յարթնութեան , որպէս թէ Հայրն երկնաւոր որ « այնպէս սիրեաց զաշխարհ մինչև զորդին իւր միածին ետ » , արարեալ իցէ զմարդիկ խաղալիկս իւրոյ աստտամբ արարածոյն . հաւատք՝ որ սարդեաց եմուտ ոչ ի վարդապետութիւն եկեղեցոյ միայն , այլ և ի քաղաքային օրէնսդրութիւն Աւրոպական ազգաց մինչև ի մօտ ժամանակս , և եղև պատճառ բազում անմեղ արեանց հեղույ , որպէս փկայէ պատմութիւնն զոր տեսցուք խոնարհագոյն : Գիտել սրբաւ է զի յառասպելս Յունաց յիշին ձիացուլք և սիրիք , որ ի մերում լեզուի կոչին յուշկապարիկ և համբարուն : Զիացուլք էին , ըստ առասպելին , ձիւազք իմն կէս մարդ և կէս ձի , և բնակէին բազմու-

(¹) Տես զթիւ Զ.

Թեամբ ի Թեոստիա : Կամեցեալ յափշտակել զկին Պիրիթեոյ արքայի Ղապիթաց , ժողովուրդ բնակեալ նոյնպէս ի Թեոստիա , վանեցան առ ժամանակ մի ի Ղապիթաց մեծաւ պատերազմաւ որ անուանի է յոյժ յառասպելս , և զոր Խորենացին աննարկէ ի պատմութեան մենամարտիկ կռուոյն Տըրդատայ Բագրատունւոյ ընդ Բակրոյ նահապետին Սինեոյ . « Անդ էր տեսնել , ասէ , նոր զոմն Ոգիսեւս զՊենեկոպոյ զսեղեխն սատակելով , և կամ զՂապիթեոյցն և զյուշկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեոյ հարսանեացն » (Խոր. Բ. 49) : Զիսցուքն , սակայն , կամ յուշկապարիկը ոչ եթէ ճիւղադք ինչ էին մարդակերպք , այլ ճիւղորք քաջք որ ելանէին ստէպ յորս ջրուց վայրենեաց , ուստի թուին ընկալեալ զանունն ճիւղու . ի հարսանիս Պիրիթեոյ արքային Ղապիթաց , դրացեաց իւրեանց , կամեցեալ հափափել զհարսն՝ ետուն պատճառս պատերազմին զոր յիշեցաք : Իսկ սիւնքն կամ համբարուք էին ըստ առասպելաց աղջկունք երեք , դասերք Կալիոպոյ մուսայի , որոց բնակութիւն , ասեն , էր ի Սիկիլիա , մօտ ի հրուանդանն Պելոր (այժմ Փարոյի գլուխ) , և իւրեանց նուագօքն և երգօք , զի քնարահարք էին և սրնգահարք և երգէին քաղցրաձայն , ապշեցուցեալ զնուորդս՝ տային ընկղմել նոցա ի ծով : Պատմութիւն համբարուացն , որպէս ասեն գիտունք , այլասացութիւն է , և է նշանակ մարդկեղէն կարեաց , որ ձգեալ զմեզ ի հրապոյրս իւրեանց , իբրև սաստիկ իմն հեղեղաւ առնեն դարահոս քաղվէժ :

Այս է պատմութիւն յուշկապարկաց և համբարուաց : Թուի թէ գոյին և առ Ներայեցիս՝ այսպիսի գւեհնիկ առասպելք , ուստի Նսայի ի խօսելն զամացութենէ Բարեւոնի՝ բնակել ասէ յաւերակս նորա այնպիսի իմն ճիւղաց , զոր եօթանասունք թարգմանեցին յուշկապարիկս և համբարուս . « Անդ հանգիցեն համբարուք , և յուշկապարիկք բնակեցեն ի նմո » (Նս. ԺԳ. 21 , և այլուր) : « Դասերք համբարուաց » ստէպ յիշին ի գիրս , մանաւանդ ուր զողբոց և զկոծոց են բանք , և այս արդարև ի դէպ գայ յունական առասպելին զհամբարուաց : Այսպէս Յոբ ասէ . « Նղբայր եղէ համբարուաց . դարձաւ ի

սուգ քնար խմ, և երգ խմ ի լալիւն» (Յոթ. 1. 29.) . և Մի-
քիա՝ ի խօսելն զՇամրնէ կործանելոյ, «կոծեսցի և ուրասցի»,
ասէ, « և արասցէ սուգ իբրև զդստերաց համբարուաց »
(Միգ. Ա. 8.) :

Արդ, Եգնիկ ասէ արդարև թէ առասպելք են այն ամե-
նայն և ոչ ճշմարիտ պատմութիւն, և եղծիս համարի սակայն
դիւաց, որպէս թէ դեւք իցեն որ երեւիցին յայն պէսպէս
կերպարանս, և այն ի կորզել զմարդիկ ի կռապաշտութիւն
և ի դիւապաշտութիւն : «Դիւաց է, ասէ, կերպարանս կեր-
պարանս ցուցանել, և մարդիկ ըստ կերպարանացն անուանս
դնեն . որպէս յորժամ քաղաքք և գիւղք աւերեսցին, և
անդ դեւք բնակիցին, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և
մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ՝ զոմն յուշ-
կապարիկ, զոմն սլարիկ, զոմն համբարու կոչիցեն . նոյնպէս
և գրոց ըստ մարդկան կարծեաց եկեալ՝ առ ի նշանակելոյ
զսատկութիւն աւերածի աշխարհին, յուշկապարկաց ասեն
բնակել յաւերակոն, իբրև զծովացուլն (Հայոց) զոր ի կովե-
ելեալ ասեն, և ի ծովակս բնակիցէ, և զսլայն իմն՝ ի մարդ-
կանէ, և զստղէն՝ ի շանէ, և այն ոչ եթէ անձինք ինչ են,
այլ առասպելք և պառաւանց դրդիւնք : Այլ և վիճեալ եւս
պնդին ի բանիցն վերայ : Մին ասէ թէ ի մերում գեօղ ծո-
վացուլ զկով գործեաց, և զգոչիւնն հանապաղ մեք լսեմք
ամենեքեան : Եւ միւսն ասէ . Զսլայն իսկ իմ աչօք տեսեալ
է : Միթէ և զարաիզէն եւս ոք կարիցէ ասել թէ և զայն
ուրուք տեսեալ իցէ . եթէ յառաջին ժամանակսն արալէգք
լիզէին զվիրաւորս և ողջացուցանէին, արդ ընդէր ոչ լիզի-
ցեն և ողջացուցանիցեն . ոչ նոյն պատերազմունք են, և
նոյնպէս վիրաւորք անկանին : Այլ և վիշապք, ասեն, և
նհանդք կեղծս ի կեղծս լինին : Վիշապն որ մարմնաւոր է՝
զիւր կերպարանսն ոչ կարէ փոխել : Զի եթէ հնար ինչ էր
մարմնաւորաց զկերպարանս փոփոխել, նախ մարդ որ առա-
ւել քան զնոսս է՝ փոխէր զկերպարանսն յինչ և կամէր .
այլ որպէս մարդոյ ոչ է հնար փոխել ի կերպարանս ինչ յոր
և կամիցի, նոյնպէս և ոչ վիշապին : Նաև ոչ նհանգ ինչ անձ-
նաւոր գոյ, բայց եթէ դեւ ի տեղիս բնակեալ իցէ, և մերթ

կերպարանիցի, և մերթ մնաս գործիցէ: Եւ ոչ վիշապք
 զտոհմականս արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա եթէ
 զարդիւնս ի կալոց ուրեք կրիցեն: Զի վիշապն որ ինքն
 գրաստ է, այնու զի անասուն և անխօսուն է, զիսորդ զայլ
 գրաստ վարիցէ: Զի վիշապի այլապէ ինչ բնութիւն չէ եթէ
 ոչ օձի, այն յայտ իսկ է: Եւ զօձ յաղթանդամ, կամ զգա-
 վան ինչ ծովածին, կոչեն գիրք վիշապ: որպէս զմարդ յաղ-
 թանդամ հսկայ անուանեն, նոյնպէս և զօձ ցամաքային ան-
 ճռունի, և զգազանն ծովական լեռնաձեւ, զկիտացն առեմ
 և զդեղլինաց, վիշապս անուանեն: »

(Մատոռացի յառաջ)

Ա. Մ. Գ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՒՆ ԵՒ ՎՏԱԿ

Ուի ի լերանց բարձանց ի վայր
 Ահեղ գոյմամբ հոսեալ գեռայր .
 Եւ ամենայն խոյս տայր անտի .
 զնայր նըմին
 Սոսկումն ըզհետ . զաշտք ի թըն-
 դոջ :
 Բնդ ուխն ընդ այն հըգօր ուժգին
 Անցս հատանել իշխէր որ ոչ .
 Այր ոմն եւեթ ի տես գողոց մտեալ ի
 նեղ՝
 Անց, արկ արգել հինիցն ընդդէմ
 զայն հեղեղ
 Ըսպառնալից գոռ մեծասաստ, այլ
 ոչ խոր .
 Ահ ապա լոկ կալաւ զայս այր :
 Այդ զէպ աջող, զէպ բախտաւոր,
 Տայ խըրախոյս առնըն, զորոյ ցանկ
 սուրայր

Հէնն այն բզհետ . այլ նա զկպեր
 Այլուր վտակի, որոյ լըռին
 Խաղաղ գնաց, բաղցր անխրոով
 բնոյ պատկեր,
 Անդէն տալ անց թըւէր նըմա յոյժ
 դիրին .
 Զէին ավունք անդ առապարք . ա-
 լազուտ
 Ծաւալէր ջինջ : Եւ այրն եմուտ
 Անդըր ծիով, որ պահէ զնա ի հինից,
 Այլ ոչ յալեաց դժոխոց . իշին
 Ի Ստիւքս ըմպել ջուր երկոքին .
 Զախողքն ի լիւզ, ի խորս անլոյս
 կայանից ,
 Այլազգ գետոց անցին ընդ ջուր :
 Այր անշըշունջ է վտանգալից .
 Ո՛չ նոյնպիսի որ ոչն է լուռ :
 ԼԵՅՈՒՆԵՐԵՆ

Յ. Գ.

ՔԱՐՔ ՈՂՈՐՄԱԾՈՒԹԵԱՆ

Բացի՛ր , ո՛վ տըխուր վայր , ուր անորքն անուրեք
Պաշտի հիւանդն եւ խոց ի ճակատու ուրեք .
Ուր կանայք անուանեալ Ողորմածութեան քորք ,
Են խանդակած զըթով վշտաց ըսպասաւորք :
Յորոց է՝ որ ուսաւ ի սուրբ մեհաստանի
Կարգալ առ Երկնաւորն խընամ տանել երկրի :
Ապա յապաստանէն սրբոյ ելեալ ի բաց ,
Հարսն Աստուծոյ եղեւ ծառայ մահկանացուաց :
Ո՛վ քաջութեան մեծի . զըթածն այն բարերար ,
Ի ժանտահոտ տեղւոջ ուր ցաւոց չիք համար ,
Ի հոգալ ըզպիտոյս տառապելոց բիւրուց
Զընողկայ , ի դարման շրջի խըցէ ի խուց :
Ըսպեղանեալ պատէ մեղմով ըզվէրս նոցայ ,
Ըզխշտեակն յարդարէ , ցաւոց նոցին վըկայ ,
Ըզթշուաւն զայն խշտեակ որում ազահըն գուծ
Ի սփոփանս կարգեալ է հազիւ դոյզն եկամուտ :
Մարդասիրութեան իսկ են այս կանայք պատկիր ,
Եւ տառապալք ոյց են նորա վշտաց ընկեր՝
Ըզգան ուրախութեամբ , սիրով իսկ արդարեւ ,
Թե՛ ԲԱՐԵՐԱՐ ԷՐ ԿԻՆ ՈՐ ԵՏ ՆՈՅՍ ԶԱՐԵԻ :

ԼԸԿՈՒՎԷ

Ա. Մ. Գ.

ԱՌԱՆՁԻՆՆ ԲԱՆՔ

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Լ Ե Ջ Ո Ւ Ի

Ա

ԸՍՏ ԱՆՁԻՆ ԱՌՆՈՒԼ . իրան առնել . շաղկէ : *Զմուհիճան
եւտ առնուլ ըստ անձինն : — *Զգրուհն քաղաքին առ ըստ
անձին :

ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԼԻՆԵԼ . էր աշիւ մարտել . կասա հնաշանդի :
*Անձնատուրք եղեն բնակիչք Գարաւոնի առ Յեսու եւ ստ .
Խորայէլ : — *Ոչ եղէ անձնատուր ի տունն Գաւթի :

ՅԱՆՁՈՒԿ ԱՐԿԱՆԵԼ . նեղէ խաղի : *Զի մի՛ կարի յանձուկ
արկանիցեմբ զձեզ :

ԱՆՁՈՒԿ ՈՒՆԵԼ . փափափել . կարօտանալ : *Անձուկ յոյժ ունիմ ի բազում ամաց զալ առ ձեզ :

ԱՆՅՈՅՍ ԼԻՆԵԼ . յոյսը կորել : *Առաւել քան զկար մեր ծանրացաք , մինչեւ անյոյս լինելոյ մեզ և ի կենաց :

ԱՆՇՆՈՐՀ ԱՌՆԵԼ . երախտաւորը չճանչաւ . քարէի քանի պեղչիւն : *Դորին խրատ անշնորհ առնել զգլխն իշխեաց : — *Անշնորհ առնէր զտալիսն և զբերելիսն կարաւոյն :

ՅԱՆՈՒԱՆԷ , ՅԱԿԱՆԷ ՅԱՆՈՒԱՆԷ . անանգը . պեղի պեղը : *Ձամենեսեան զնոսա յանուանէ կոչէ : — *Ողջոյն տաջիր սիրելեաց մերոց իւրաքանչիւր յանուանէ : — *Յականէ յանուանէ ինքնին Տէր մեր . . . ասաց . Արքայամ հայր ձեր ցանկացաւ : — *Չմի ոք ի նոցանէ առանձին յականէ յանուանէ ծանուցանէր :

ԱՆՈՒՆ ԱՌՆԵԼ , ՀԱՆԵԼ . աղէկ կամ թեւ անանգ հանել : *Արասցուք մեզ անուն : — *Արար , ասէ , Դաւիթ անուն : — *Հանիցեն անուն չար :

ԱՆՑ ԵՒ ԱՆՑ՝ ԱՆՑ ԵՒ ԱՆՑՍ ԱՌՆԵԼ . Կովն անցիլ երթաւ . վեր ի վերոյ նայել անցիլ : *Մի՛ վայրագար անց և անց արասցուք զաւագակաւն : — *Մի՛ վեր ի վերոյ անց և անցս առնիցէք :

ԱՆՑ ՏԱԼ . անցելու խոյլ Կալ . ճամբաց Կալ : *Ոչ կամեցաւ Եդոմ տալ անց իօրայելի ընդ սահմանս իւր :

ԱՆՑԱՆԵԼ ԸՍՏ ՄԻՏՍ , ԸՍՏ ԿԱՐԾԻՍ . խելի Գրէի վեր ըլլալ : *Մեծութիւն չափոյն երկնից անցանէ ըստ միտս մարդկան : — *Ըստ նոցա կարծիսն անցեալ :

ԱՆՑԱՆԵԼ ԱՆՑԻՑ . քանի անցիլ՝ հանդիպիլ : *Այսպիսի անցք անցին ընդ մեզ : — *Սկսաւ ասել նոցա զինչ անցք անցանեցոց իցեն ընդ նա :

ԱՆՑԱՆԵԼ ԶՈՄԱՄԲ . ասէ վերել , լսեման : *Որով ճանապարհաւ անց հոգի Տեառն զինեւ , և խօսեցաւ ընդ քեզ : — *Զորոյ անցանել զամենագէտ երեսօքն անհնար է :

Յ. Գ.

ԽՆԱՄԱԿԱԼՔ ՀԱՆԴԻՍԻՍ

Յ. ԳՈՒՐԳԷՆ Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ
